Stanko Andrić

RUDINA – BENEDIKTINSKI SAMOSTAN SV. MIHAELA ARKANĐELA

MONASTICON SLAVONICUM, SIRMIENSE ET BARANIENSE
Volumen 1.

Nakladnik
Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Za nakladnika
Stanko Andrić

Recenzenti
Marija Karbić
Tomislav Galović

Lektura
Slavko Sušilović

Likovna oprema, prijelom i tisak
Krešendo, Osijek

Naklada
400

ISBN 978-953-8102-20-2
CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice u Osijeku pod brojem 150121083.

Izdavanje ove knjige novčano je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

Slike na koricama: skulpture iz samostana Rudina – vinjeta prema konzoli s prikazom glave s dugom bradom (Gradski muzej Požega, inv. br. 1896) i konzola s prikazom glave s tri lica (Gradski muzej Požega, inv. br. 6350).

Stanko Andrić

RUDINA

BENEDIKTINSKI SAMOSTAN SV. MIHAELA ARKANĐELA

Slavonski Brod
svibanj 2020.

SADRŽAJ

Predgovor 7
Uvod 13
Dosadašnja istraživanja 14
Antička podloga 21
Prvi spomen samostana? 23
Samostanski posjed na Ravnoj gori 25
Posjedi u južnoj okolici opatije i prvi poznati patroni 27
“Crkva svetog Mihaela” 30
Opat Petar i papinska desetina 34
Samostan, patroni i zakupnici samostanske zemlje 35
Gdje su se nalazili samostanski posjedi Koprivna i Selna? 39
Požeški prepozit Andrija, patron Rudine, i rod bana Borića 45
Opat Rudine kao sudionik poslova crkvene uprave 49
U sporu s patronima 52
Brojni posjedi opatije (mahom oko Psunja) 56
Primjer preseobe redovnika 58
Novi patroni Tamásy 59
Opat Kuzma i osjetljivi poklad dokumenata 62
Godine nasilja 64
“Samozvani” opat Stjepan 68
Nasljedni ugovor Tamásyja i Hédervárya 73
Turski napad i drugi kratki spomeni oko sredine 15. stoljeća 75
Sukob i parnica s Cerničkima 79
Pod patronatom Hédervárya 83
Samostan u krizi 85
Ugovor Hédervárya i Cerničkih 87
Povratak Cerničkih u opatiju 90
Prežici 98
Materijalna ostavština 101
A) Građevine 102

B) Skulpture 103
C) Natpisi 107
D) Zidni oslici 114
E) Grobovi 115
F) Uporabni predmeti i drugi manji nalazi 117
Simbolička ostavština i odjeci 118

PRILOZI 121
Series abbatum 121
Zemljišni posjedi samostana sv. Mihaela Arkanđela na Rudini
(s godinama spominjanja) 122
Kronološki pregled izravnih vijesti o samostanu na Rudini 123
Kartografski i slikovni prilozi 127

Bibliografija 167
Summary: The Benedictine monastery of Saint Michael
the Archangel in Rudina 189
Kazalo zemljopisnih imena 195
Kazalo osobnih i obiteljskih imena 201

Predgovor

Colligite fragmenta, ne pereant.
(Io. VI, 12)

Ova je knjiga prva u zacrtanom nizu kojemu je cilj pojedinačno, monografski, obraditi sve srednjovjekovne samostane desetak različitih crkvenih redova na zemljopisnom području moderne Slavonije, Srijema i hrvatskog dijela Baranje. Samo je nekoliko između tih samostana nadživjelo rani novi vijek, koji je u spomenutim krajevima većim dijelom istovjetan razdoblju osmanske vlasti. Novovjekovni slavonsko-srijemski samostani čiji počeci sežu u srednji vijek u većini su slučajeva obnovljeni u 18. stoljeću, nakon habsburške kršćanske *reconquiste* srednjeg Podunavlja s istočnim međurječjem Drave i Save. Samo su dva-tri pokušavala i u nekoj mjeri uspijevala djelovati i u 16. i 17. stoljeću, pod turskom vlašću. No, i u njihovu slučaju jasno je vidljiv tadašnji prekid, ne samo u smislu privremenog napuštanja samostanskih prebivališta, nego i temeljitih promjena u organizaciji i sadržaju života i rada. Povrh toga, svi ti novovjekovni samostani srednjovjekovnih korijena na ovom području pripadali su i pripadaju samo jednom redu, franjevačkom. Uglavnom poznate šire povijesne okolnosti svele su srednjovjekovnu redovničku raznolikost na samo jednog predstavnika stare ekumene. U pogledu crkvene povijesti, srednji vijek je na ovom području jasno odsječen od novovjekovlja, s vrlo tankim nitima kontinuiteta.

Dobro je poznato žaljenje povjesničara na veliku oskudicu pisanih izvora za svu stariju i poglavito srednjovjekovnu povijest ovih krajeva. U cjelini gledano, i osobito u komparaciji s drugim, u tom pogledu sretnijim krajevima, to je žaljenje opravdano. Pa ipak, nakon mnogih desetljeća historiografskog rada, prikupljanja, popisivanja, izdavanja, osobito u dvjema za ovo područje najzainteresiranijim historiografijama, hrvatskoj i mađarskoj (možda i obrnutim redoslijedom), može se konstatirati da sačuvanih dokumenata ipak ima, i to ne malo, tako da gotovo za svaku iole važniju i dugotrajniju crkvenu, kao i upravno-političku, ustanovu, ili za svaku društveno djelatniju osobu ili obitelj, u pravilu imamo na raspolaganju izvoran dokumentarni *dossier* koji nije zanemariv. Dakako da je to u svim primjerima još uvijek osjetno manje od onoga što bismo priželjkivali. I dalje smo suočeni s fragmentima slike povijesti i s velikim prazninama između tih

krhotina. Svi su raspoloživi podaci kao otočići okruženi morem pretpostavaka i nagađanja. Jedva da ikoju povijesnu priču, naznačenu u ovom ili onom izvoru, možemo slijediti do kraja. Pa ipak, pažljivim iščitavanjem sačuvanih izvora možemo prikupiti znatne količine manje-više egzaktnih podataka i povijesna se rekonstrukcija ima na što osloniti.

Većina samostana kojima će se baviti niz započet ovom knjigom gotovo je posve nestala, svedena je na "arheološki sloj", a nekima još nije utvrđeno ni točno mjesto na kojem su stajali. I kod onih čija nam se arhitektura barem djelomice sačuvala dogodile su se u novijim vremenima značajne preinake. I u najnovije vrijeme pokazuje se kako je teško spriječiti daljnje propadanje posljednjih samostanskih ostataka iz davne prošlosti. Upravo zato što su mnogi samostani fizički gotovo posve nestali, ili smo nemoćni pred njihovim nestajanjem koje i sada teče, pisani dokumenti iz njihove povijesti čine se još dragocjenijima. Stoga se najprečim zadatkom za povjesničara čini iscrpno prikupljanje *svega* što se o tim ustanovama može doznati iz pisanih izvora, u prvom redu onih njima suvremenih. Treba sabrati sve zapise, svaki "papirić", koji baca svjetlo na kakav segment, kako god sitan, njihove povijesti. Potom treba te zapise pomno, riječ po riječ, iščitati i protumačiti njihove sadržaje, kako se najbolje umije i bez žrtvovanja, koliko je to moguće, ikoje naoko nevažne pojedinosti. Treba, dakle, prenijeti što cjelovitije podatke iz starih tekstova u jezik i govor današnje historiografije. Zadatak koji nije nimalo jednostavan i koji je, zapravo, toliko opširan da mu je teško sagledati kraj (pa čak i načelno zamisliti njegovu mogućnost).

Prvi dio toga zadatka, heuristički, u načelu je jednostavniji. Sustavnom pretragom "objavljenih i neobjavljenih izvora", to jest tiskom izdanih tekstova i zbirki dokumenata, kao i onih što se kao rukopisni unikati čuvaju u arhivima, moguće je uspostaviti *gotovo* iscrpne *dossiere* sačuvanih dokumenata o svakom od samostana koje istražujemo. Ne usuđujemo se još nipošto reći da je moguće u jednom radu prikupiti *sve*, premda se danas već izbliza nazire ta razina općeg heurističkog rada na kojoj će se moći, uz potrebnu savjesnost i sustavnost u istraživačkom pristupu, za sve više temâ polagati pravo na potpunu iscrpnost i cjelovitost dokumentarne osnovice istraživanja. Osim plodonosna kumulativnog rada prethodnikâ kroz već mnoge naraštaje moderne historiografije, tom očitom napretku presudno je i gotovo revolucionarno doprinijela, u zadnjih četvrt stoljeća, sve šira digitalizacija i internetska dostupnost svakovrsne pisane građe, tiskane i rukopisne, starije i novije, knjižnične i arhivske. Isto to, dakako, vrijedi i za likovnu građu, često dragocjenu za povijesna istraživanja poput ovih monasterioloških. Teško je, na primjer, precijeniti blagotvorni učinak koji

na istraživanje slavonskog srednjovjekovlja ima internetska dostupnost opisnog kataloga predmohačke diplomatičke zbirke Državnog arhiva u Budimpešti, pa onda povrh toga još i digitalnih fotografija samih dokumenata, sve u sklopu opsežnoga kulturnog projekta Hungaricana (https://hungaricana.hu).

U istraživanju srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva napredak je na tom, heurističkom, području u zadnjih nekoliko desetljeća očit u vezi s mnogim temama. Zato je bilo moguće da ovdje predočenu povijest samostana Rudine napišemo na temelju barem 65 različitih dokumenata; autor dosadašnje najpodrobnije povijesti toga samostana, Pongrácz Sörös, raspolagao je s oko 25 dokumenata; a naš Ostojić napisao je svoj, u hrvatskoj crkvenoj historiografiji autoritativan, pregled na temelju desetak srednjovjekovnih dokumenata o Rudini. Pa ipak je i nadalje posve moguće, štoviše vjerojatno, da nam je uza sav heuristički trud poneki dokument, poneki spomen samostana, promaknuo i da će u bliskoj ili malo daljoj budućnosti doći u ruke nekog od istraživača našeg srednjovjekovlja i izroniti na svjetlo dana. Posve je moguće da arhivske kutije skrivaju i pokoji vrlo važan podatak o našem samostanu, zasad još nepoznat. U tom pogledu povjesničaru najbolje pristaje poniznost; kako god se dobrim znalcem uspio očitovati u svojem radu, njegovo je znanje neizbježno manje od znanja budućih povjesničara.

Što se pak tiče drugog i još kudikamo izazovnijeg dijela zadatka pred kojim se nalazi povjesničar (jednog malog segmenta) srednjovjekovnog redovništva i redovničkih ustanova, čitatelj će brzo i sam uvidjeti da je on ovdje shvaćen razmjerno ograničeno. Način i opseg izlaganja povijesti u ovom se radu uglavnom zadržava u okvirima onoga što se može odrediti kao *documentary history*, ili možda "histoire (...) d'après les documents originaux" (da pozajmimo izraz koji stoji u francuskom prijevodu naslova znamenite povijesti crkvenih koncila K. J. Hefelea). To je, dakle, historiografija koja se u svojim interpretacijama nikada ne udaljava puno od svojih "izvora", od primarnih tekstova kojima, u konačnici, zahvaljujemo sve što stvarno znamo o promatranom segmentu prošlosti. Ta je historiografija uvijek znatnim dijelom hermeneutika. Rado se pritom oslanja na filologiju, u skromnoj mjeri u kojoj poznaje i razumije njezine metode i uvide. U interpretacijama sadržaja ne ide daleko ni široko. Nastoji iz dokumenata u prvom redu iščitati egzaktne podatke, temeljnu faktografiju, sve što spada u realije koje su nekada bile fizičke: što su ljudi činili, što su govorili ili poručivali jedni drugima. Tko, što, kada, gdje, kako, ponekad i zašto... Naravno, i za rekonstrukciju takvih realija potrebno je nerijetko mnogo dovijanja. Podaci znaju biti nejasni, nedorečeni ili (naoko) proturječni. Nude se različite mogućnosti njihova

tumačenja i povezivanja. Ove su mikromonografije zamišljene upravo kao mjesto gdje će se, bez puno grižnje savjesti, moći upuštati i u najtanje potankosti takvih analiza. U ovom radu vjerojatno ima više od jednog primjera gdje se, u takvu postupanju, došlo na korak do cjepidlačenja. Možda je gdješto i prekoračena ta nepopularna granica; to je dijelom i pitanje ukusa ili temperamenta. Nadam se da je u primjeni takve metodologije zadržana neka prihvatljiva mjera.

Ukratko, na stranicama koje slijede nalazi se, uglavnom, pomalo staromodno, "pozitivističko" povijesno istraživanje. Smatrao sam da ono oko naših monasterioloških tema još uvijek nije obavljeno u potrebnoj mjeri i da nam valja, prema načelu postupnosti, od njega iznova krenuti. Kada se na toj razini postavi solidna i sadržajno koliko-toliko bogata osnovica, imat ćemo čvršće polazište za istraživanja koja će biti u većoj mjeri interpretativna, komparativna, sintetska i posvećena kompleksnijoj društvenoj kontekstualizaciji.

Takvo usmjerenje razotkriva zasad i neke raskorake između dokumentarno-monografskog i sintetskog gledanja na naše samostane. Evo kako glase najvažnija opća pitanja koja u vezi s istraživanjem srednjovjekovnih samostana postavlja vodeći hrvatski medijevist, Tomislav Raukar: "Kako pristupiti samostanu? Samo kao instituciji Crkve i, kako je u literaturi uobičajeno, središtu duhovnosti i umjetničkog stvaralaštva? Ili, pak, pored svega toga i kao savršenstvu udruživanja ljudi, važnom obliku društvene zajednice, s jakim djelovanjem na razvoj srednjovjekovnog društva?" (*Hrvatsko srednjovjekovlje*, 1997, str. 12-13). Ili pogledajmo kako udio redovništva u povijesti srednjovjekovne Zagrebačke biskupije rezimira Franjo Šanjek: "Srednjovjekovna zagrebačka Crkva i njezini pastiri u redovnicima i redovnicama nalaze pouzdane suradnike u duhovnom i intelektualnom prosvjećivanju vjernika. Samostani postaju žarišta kulture – duhovne i materijalne, središta pismenosti i škole, otvoreni mladim ljudima željnim znanja. Iz brojnih samostanskih skriptorija proizišla su neprocjenjiva umjetnička djela..." (u zborniku *Novem saecula dioecesis Zagrabiensis*, 1995, str. 400). Nadovezujući se na to i uklapajući se u takav širi pojmovni okvir, upravo u vezi sa samostanom na Rudini Dubravko Jelčić zaključuje ovako: "... dolazimo do (netko će možda reći i smione, pa čak i presmione) pretpostavke, da je benediktinski samostan u Rudini kraj Požege bio jedno od središta književnoga, upravo glagoljaškog i humanističkog, stvaranja na sjeveru Hrvatske, poput onih na našoj jadranskoj obali" (u *Radovima* Zavoda HAZU u Požegi, sv. 2, 2013, str. viii).

Smione ili ne, za takve je dalekosežne tvrdnje teško naći potvrdu u sačuvanoj izvornoj građi za povijest samostana Rudine, a slično je i s ostalim srednjovjekovnim samostanima na području današnje kontinentalne Hrvatske. Doku-

menti koji govore nešto o kulturnoj ulozi samostana u životu ovdašnjih društava rijetki su i obično šturi, a i na unutarnji, kako materijalni tako i duhovni, život redovničkih zajednica sačuvani izvori bacaju tek slabo svjetlo. Kada se primjenjuje metoda "dokumentarne povijesti", o svemu tome malo se što može reći. Kao što će se obilno vidjeti i na primjeru Rudine, sačuvani dokumenti govore, najvećim dijelom, o drugim stvarima: o zemljišnim posjedima i raznim vlasničkim postupcima u vezi s njima (npr. zamjena i davanje u zakup); o odnosima, nerijetko konfliktnim, između samostana i njegovih svjetovnih patrona; o imenovanjima opatâ na čelo samostana i o nadmetanjima – kako samih kandidata, tako i različitih instancija koje ih podupiru – koja su se pritom znala događati. Povrh toga, osobito prema kraju srednjeg vijeka, izvori otkrivaju razne manjkavosti u organizaciji samostanskog života (nedostatan broj redovnika, nekvalificirani poglavari). Ukupno gledano, u tim izvorima ima začudno puno nasilja.

Dakako, treba imati na umu da je slika stvarnosti što je odražena u pisanim izvorima na neki način po naravi stvari iskrivljena. To što se u dokumentima puno govori o prijeporima i nasilju ne znači da se život samostanâ pretežito odvijao u svađama i sukobima i u okrilju fizičkih obračuna. Kao i inače kada je riječ o srednjovjekovnim društvima, sačuvani izvori po svojoj naravi prenaglašavaju konfliktne aspekte života. Harmonični odnosi ne ostavljaju puno pisanih tragova. Prema tome, to što se u izvorima duhovni i obredni život u samostanima ili njihova kulturna djelatnost malo spominju ne znači još nipošto da toga nije bilo, pogotovo ne onoga prvog, bez čega je samo postojanje redovničkih zajednica nezamislivo; a i ovo drugo, naobrazba, doprinos pismenosti i školovanju te kulturno stvaralaštvo općenito, svakako je u nekoj mjeri bilo uključeno u samostanska nastojanja. Tek, teško je na temelju sačuvanih izvora pouzdano razabrati koliko je sve to skupa bilo razvijeno i bogato i u čemu se točno sastojalo. Općenite sintetske ocjene poput gore iznesenih stoga neizbježno u sebi sadrže, manje ili više izraženu, notu idealizacije.

Sadržaj ove knjige temelji se na autorovu radu o samostanu Rudini koji je objavljen već daleke 1998. Ovdje je taj tekst bitno prerađen i dopunjen, a u pogledu stručne literature relevantne za temu ažuriran koliko god je to bilo moguće. Istraživanja Rudine, osobito arheološka, u tijeku su i s te strane će još dugo pritjecati nove spoznaje. U odnosu na prvotnu verziju rada, ovdje je povijesnom izlaganju pridodan i pregled znanja o samostanskim materijalnim ostacima, ali bez pretenzije na sustavnost i iscrpnost u pogledu te kompleksne problematike.